

УДК 930.85:27+215.85

Світлана Гуменюк,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри суспільних дисциплін
Національного університету водного господарства
та природокористування, м. Рівне

ОСТРОЗЬКІ КНИЖНИКИ ЯК ПРОДОВЖУВАЧІ СВЯТООТЦІВСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ

Humenyuk Svitlana, PhD in Philosophy, Docent at Social Science Department of the National University of Water Management and Nature Resources Use (Rivne).

The Ostrog representatives of the book culture as the followers of patristic tradition.

The influence of the patristic tradition on the forming of philosophical views of Ostrog representatives of the book culture is researched in the article on the texts of such philosophers traditionalists as Gerasim Smotrisky, Vasiliy Surazkiy (Malyushitskiy), Vitaliy z Dubna, Ioan Vishenskiy etc. It was proved that byzantium and patristic sources were the main basis of their creativity.

Key words: the patristic tradition, the ideal of the obedience, asceticism, book culture, moral philosophy.

Гуменюк Светлана. Острожские книжники как продолжатели святоотеческой традиции.

В статье исследовано влияние святоотеческой традиции на формирование философских воззрений острожских книжников. На примере текстов философов-традиционалистов, а именно: Герасима Смотрицкого, Василия Суражского (Малюшицкого), Виталия из Дубно, Иоанна Вишенского и др. доказано тезис о том, что византийские и патристические источники были основой их творчества.

Ключевые слова: патристическая традиция, идеал смиренномудрия, аскеза, книжная культура, моральная философия.

Актуальність теми. Наша спроба окреслити образ Острозького книжництва продиктована намаганням віднайти осердя власного культурного світу, тієї життєвої реальності, яка може дати потужний імпульс для становлення України як самодостатнього культурного організму. Сьогодні надзвичайно важливо звернутися до тих джерел, які становлять основу традиції і допомагають щонайбільшою мірою осмислити цінність власних культурних надбань. Актуальність цієї проблеми продиктована ще й тим, що тут мова йде про культурну спадщину діячів Острозького культурно-освітнього центру, котрі зуміли у вирі релігійної полеміки зберегти духовне ядро власної автентичної самототожності.

Зважаючи на це, наша мета ствердити культурницьку роль острожських книжників як продовжувачів святоотцівської традиції є цілком зрозумілою. Маємо сказати і про те, що цей ракурс проблеми так чи інакше обговорювався на сторінках наукових видань, зокрема, В. Нічик, П. Кралюком, П. Саухом, М. Кашубою, Я. Стратій.

Передусім підкреслимо, що діяльність острозьких книжників припадає на добу Передренесансу та Ренесансу, яка в Україні має свою специфіку. Піднесення культурницького руху супроводжується гострою релігійною полемікою та пристрасними апологетичними ремінісценціями щодо позиції західнолатинських мислителів. Діалог із західним світом інколи ставав монологом, і тоді Україна втрачала не лише право голосу, а й свою культурницьку позицію. Український православний традиціоналізм, якому і випала місія оборонця власної ідентичності, живився в основному біблійними та візантійськими джерелами.

Не випадково першими друкованими книгами Острозького культурного центру стають «Книга Новаго завѣта в неїже на преди псалмы» (1580 р. в.) та знаменита Острозька Біблія — «Біблія сирѣчь книги Ветхаго и Новаго Завета по языку словенску» (1581 р. в.). Новий Заповіт у передмові друкаря І. Федорова названо першим плодом («первый овощ») друкарні, а також творінням рук, які воздають хвалу Творцеві всього благого, важливою буттєвою справою, що покликана утверджувати Христову церкву. У передмові названа ще одна мета, заради якої друкувались священні релігійні тексти, а саме: «и в насаждение всему русскому народу»¹. Цікаво відзначити смислове навантаження старослов'янського слова «насаждение». Повний церковнослов'янський словник тлумачить нам його не лише як «насаджування рослин», а і як «породження», «підготування», і радить використовувати смислове поле у тому відношенні, у якому воно використовувалось у виразі «Насаджений рай», тобто, беручи до уваги біблійну аргументацію, згідно з якою рай був утворений не звичайним природним шляхом, а є результатом особливої (діяльності) Божої творчої сили. Відтак, і книга «Нового Заповіту», згідно із задумом острозьких традиціоналістів, була зумовлена не лише просвітянськими орієнтирами, а й високою метою містичного, промислительного насадження священних релігійних текстів, для благочестивих ревнителів «богодухновенныхъ догматъ святаго соборнаго и апостольскаго церкви... паче же въ нынѣшнее время, посреде рода строптива и развращенна»².

Не випадковістю у тексті передмови є і прохання, а точніше молитовна «просьба» «съ всякимъ смиреніемъ» сприйняти цей перший плід Острозької друкарні. Доцільно зауважити, що реформація, яка так стрімко просувалася Європою XVI ст., також вважала справою честі розповсюдження біблійних текстів серед безграмотного і малограмотного населення, проте, на переконання традиціоналістів, ця Божа справа у такому вико-

¹ Памятники полемической литературы в Западной Руси / ред. П. А. Гильтебрандт. — Петербург: [б. и.], 1882. — 1260 с., 1820 стб. — (Русская историческая библиотека, издаваемая Археологическою комиссией; кн. 2, т. 7). — С. 670.

² Там само. — С. 669.

нанні була затьмарена «тщеславіємъ» і «самомнителнымъ мудрованіємъ», про що у II-й передмові до Біблії говорить Герасим Смотрицький: «Кому уподобятся сіи, иже в новѣй, паче солнца сияющей благодати, тщеславіємъ и самомнѣніємъ ослѣпше, Христа единосущна и съпрестолна Отцу же и Святому Духу, прежде всѣхъ вѣковъ, суцшаго, прелщенныхъ ухищреніємъ, подъ лѣты токмо, и тварію злохулно съ Аріємъ исповѣдати деръзають на съоблазнъ неутвержденнымъ, на свою же погибель»³. Тут продемонстровано не тільки безперечний авторитет біблійних джерел, а й візантійсько-екзегетичний тип розуміння Святого Письма у строго канонічному, східному прочитанні.

На нашу думку, у контексті означеної наукової розвідки, заслуговує на особливу увагу ще одна грань творчої спадщини острозького традиціоналізму, що була репрезентована релігійно-філософським твором Віталія з Дубна. І хоча назва твору «Діоптра сирѣчь зеркало или изображение извѣстное живота чѣловѣческаго въ мирѣ отъ многихъ святыхъ божествѣнныхъ писаний и отечѣскихъ догматовъ составѣлнная, съ греческаго на словѣнскій языкъ вечная памяти годнымъ отцемъ Віталіємъ, игумѣномъ въ Дубне, преложена и написана» не претендує на оригінальність, адже «Діоптра, себто дзеркало, або зображення людського життя» — назва, подібна до Києворуського перекладу твору Филипа Пустельника, що був написаний ще у 1097 р.⁴ Проте, попри більш як скромну самооцінку автором свого твору, слід відзначити, що твір «Діоптра...» не є компіляцією передусім тому, що в ньому легко відчутти власну концепцію автора щодо шляху духовного удосконалення людини, співвідношення ролі розуму, волі і почуттів, аналізу багатьох морально-етичних проблем⁵. «Діоптра...» ігумена Дубенського Хрестовоздвиженського монастиря була написана ще за бутності автора ієродіаконом, а видана вже після його смерті у Єв'ю 1612 р. Морально-релігійне навантаження твору легко співвіднести з концепцією філософування острозького книжництва не лише за допомогою географічної та часової спільності (адже саме у Дубенських маєтках проживав більшу частину свого життя фундатор острозького традиціоналізму князь В.-К. Острозький, саме у Дубенському Хрестовоздвиженському монастирі біля двадцяти років ігуменом був духівник і наставник у справах віри князя Іов Желізо), а й концептуально. Багато міркувань автора обумовлюється дог-

³ *Смотрицкий Г.* Предисловие к Библии, изданной в Остроге 1581 г. / Герасим Смотрицкий // Памятники литературной полемики православных южно-руссов с протестантами и латино-униатами в Юго-Западной Руси за XVI и XVII ст. — К., 1914. — С. 45—58. — (Архив Юго-Западной России ; ч. 1, т. 8, вып. 1). — С. 47.

⁴ *Виталий.* Диоптра Віталій (з Дубна) // Історія філософії України: хрестоматія: навч. посіб. / упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко [та ін.]. — К., 1993. — С. 75.

⁵ Там само.

матами православ'я та беззаперечним авторитетом святоотцівської традиції філософування. Належить визнати, що твір «Діоптра..» успадковує традицію візантійського богослов'я, котра базується на біблійних витоках пошуку істини як відповіді на граничні питання людського буття.

Дозволимо собі дещо ширше зацитувати певні морально-релігійні імперативи Віталія з Дубна. «Сини світла не повинні нарікати на те, що злі люди ремствують на них і сини темряви гонять їх, — бо завжди ж премудрість невігласи ненавидять», або ж «якщо життя добродішних людей є мовчазним докором і викриттям розбещеності розпутних людей, — то не дивно, що злі гонять добрих»⁶, — констатує інок Віталій, очевидно, обдумавши новозаповітну історію, що розповідає про мученицьку смерть майже всіх, крім Іоанна Богослова, що помер власною смертю у вигнанні, найближчих учнів Христа — його апостолів.

Біблійні джерела лягають в основу і таких моральних настанов інока Віталія: «Віра є велика річ, але без діл мертва», «Духовне багатство зводить до небес, тимчасове — до пекла. Справжнє багатство те, що збагачує душу добродішностями», «Світ цей, у якому ти так радієш, миттю змінюється, отже і радість його тимчасова»⁷. До речі, ці паралелі перегукуються й зі старозаповітною мудрістю Еклезіаста і з новозавітними книгами Євангелія.

Споріднена творчість Віталія і з візантійськими святоотцівськими настановами: «Святі, маючи осяяння світла, божественного, помічали в собі недосконалість найменші, і розмірковуючи про незмірну безодню нескінченної Божої досконалості, у цьому світлі розглядали свою слабкість і нікчемство»⁸. Через кожну сформульовану автором думку просвічує лик смиренної мудрості, у якому віддзеркалюється, як у справжній діоптрі (тобто дзеркалі), традиція беззаперечного авторитету Біблії та візантійського типу філософування у контексті його богословських рефлексій.

Звернемося до центральної постаті полемістів традиційного крила — Іоанна Вишенського. Серед найбільш вагомих ціннісних орієнтирів, суміжних з площиною візантійського православ'я, український мислитель називає євангельську проповідь, апостольську науку, закон святих, цноту і добродішність, простоту, віру, надію, любов, смирення, збереження суті християнського хрестоносного імені, практичне «на ділі» осягнення простоти благочестивого християнства та каяття. Причому, пристрасний «глупий русин» «голяк і самітник», «Іоанн гріш-

⁶ *Віталій*. Диоптра Віталій (з Дубна) // Історія філософії України: хрестоматія: навч. посіб. / упоряд. М. Ф. Тарасенко, М. Ю. Русин, А. К. Бичко [та ін.]. — К., 1993. — С. 81.

⁷ Там само.

⁸ Там само. — С. 86.

ний», що прагне «єдиного на потребу» — спасіння, переконливо закликає свого читача не шукати еллінської філософської зверхності, «гною світолюбства», комедійництва та машкарництва, але не оминати очима, «застановляти на ступенях о лжи и истине»⁹. Не викликає подиву й те, що той, хто «зело любляй безмолвие», часто повторює за апостолом Павлом життєвську сентенцію: «несть наша брань к плоти и крови, но к началом и ко властем и к миродержателем тьмы века сего»¹⁰. Філософські системи Платона та Аристотеля аскет у своїй «Книжці» іменує не інакше, як поганськими, закликаючи всупереч хитрому безвір'ю протиставити Того, хто смиренням перемагає гордість, хто і безкнижних вчить премудрості, хто риболовів обертає на ловців душ людських, недвозначно натякаючи на Христа Спасителя. Постать пристрасного і безкомпромісного полеміста досліджувалась багатьма українськими істориками, літературознавцями та філософами, серед яких чільне місце належить Д. Чижевському. В «Історії української літератури» вчений робить у зв'язку з цим висновок про те, що Іоанн Вишенський вбачає порятунок від усіх суспільних та церковних лих винятково у дотриманні найпростіших правил православної церкви.

Однією з найгрунтовніших наукових розвідок щодо постаті І. Вишенського та інших представників острозького книжництва є на сьогодні розвідка Я. Стратій, яка слушно зауважує, що творчість цього полеміста свідчить про те, що він був рішучим противником вибраного католицькими теологами шляху пізнання божественної істини через логіку і розмірковування, натомість Вишенський був прихильником традиційного для православ'я ірраціонального містико-аскетичного способу осягнення істини. Дослідниця також підкреслює, що джерелом цієї містичної концепції самопізнання і богопізнання були для полеміста давньоруські монастирські пам'ятки та твори візантійських ісихастів.

Ще один дослідник творчості Вишенського — П. Яременко акцентує нашу увагу на тому, що «методологічними посібниками Вишенському слугували в першу чергу апостольські послання і візантійська патристика»¹¹. Саме ці книги щедро цитуються аскетом у його антикатолицьких інвективах. Яременко зазначає, що книжник-традиціоналіст виступає палким поборником Істини, але тієї, якою керуються Божественне начало в людині, дух, розум, а не плоть, з оптимізмом зазначаючи, що «Истина же сущая и непрменная ... есть не временна, но

⁹ Вишенский И. Неизданные сочинения и послания Иоанна Вишенского, начала XVII ст. // [Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами]. — К., 1887. — С. 19—348. — (Архив Юго-Западной России ; ч. 1, т. 7). — С. 308.

¹⁰ Там само. — С. 172.

¹¹ Яременко П. К. Мелетій Смотрицький : життя і творчість / К. П. Яременко. — К. : Наук. думка, 1986. — С. 55.

вечнепробывательная»¹². Отже, письменник декларує віру в існування абсолютної істини, яку репрезентує православ'я, бо «латинь» попирає її, «занеже не стоит в истине, не повинуется и не верует истине»¹³. Варто наголосити, що вказані орієнтири у просторі Острозького традиціоналізму стали відправною точкою філософування православних книжників-полемістів, утворивши їх концептуальне дослідницьке поле.

Наприклад, Клірик Острозький у своєму «Отписы на лист ... Іпатія до ясноосвещеного княжати Костянтина Острозкого...», смиренно іменуючи себе «найменшим кліриком», за епіграф до свого полемічного твору бере розлогі цитати з візантійської патристичної літератури (Григорій Богослов, Афанасій Олександрійський) та апостольських послань. Акцентуючи увагу на антиномічних поняттях «мудрості людської» та «мудрості правдивої», він зауважує, що остання полягає не у виквітності слів, не у застосуванні мовних прикрас, не у брехливій славі, а у силі Божій. Доречно відзначити, що свої листи-«отписи» полеміст завершує однією і тією ж фразою: «Писан у Острогу, у школе кгрецкой Острозской»¹⁴, змінюючи лише дату написання і акцентуючи увагу читача на назві Острозького культурного осередку «кгрецкой», оминаючи офіційну назву «греко-слов'яно-латинська».

Саме біблійні та візантійські джерела живили творчість ще одного активного учасника Острозького наукового гуртка, автора твору «О единой истинной православной вере и о святой соборной апостольской церкви откуда начало приняла и како повсюду распростресея» Василя Суразького (Малюшицького), котрий упродовж сорока років працював у Острозькому культурному осередку. Вивчаючи його творчість, не можна не відзначити глибокого знання Біблії, патристики, теологічної літератури, дуже високого освітнього рівня цього «книжного мужа», а також вміння переконливо обстоювати власну позицію. В. Суразький часто цитує апостольські правила і настанови, рішення святих вселенських соборів, блаженного Агафона, Іоанна Екзарха Болгарського, нещадно критикує Орігена, який намагався використати античну філософію для обґрунтування християнських догм, але був засуджений як еретик. Письменник-полеміст дорікає латинянам, котрі «Оригеново ученіє приємше» «и в прочих скорі суще с твердейшего во слабшее уклонятися»¹⁵. І хоча у творчості представників острозького

¹² Вишенский И. Неизданные сочинения и послания Иоанна Вишенского, начала XVII ст. // [Памятники литературной полемики православных южно-русцев с латино-униатами]. — К., 1887. — С. 19—348. — (Архив Юго-Западной России ; ч. 1, т. 7). — С. 26.

¹³ Там само.

¹⁴ Святыя отцы о молитве и трезвении / сост. святитель Феофан Затворник. — К. : Свято-Успен. Почаев. Лавра, 2004. — 478 с. — С. 225, 280.

¹⁵ Василий. О единой вере: соч. Острож. священника Василия 1588 года // Памятники литературной полемики православных южно-русцев с протестантами и латино-униатами в Юго-Западной Руси за XVI и XVII ст. — К., 1887. — Стб. 601—938. — (Архив Юго-Западной России; ч. 1, т. 7). — С. 618.

книжництва, крім вміння захищати та розвивати духовні традиції свого народу, вже проглядається «тенденція до усвідомлення необхідності опанування світських наук», (що можуть підтвердити хоча б слова з передмови до Острозької азбуки, як врешті і сам факт видання підручника двома мовами: «по греческій альфа-вита» та «по рускій аз-буки» «мужей в Божественном писаніи искусных»), проте визначальним аспектом засад філософування острозьких мислителів залишається захист традиційних біблійних основ полемічної думки та високий авторитет східної патристики.

Біблійні та візантійські джерела слугували за зразок навіть для написання віршів, як-от у поетичних рядках Даміана Наливайка, настоятеля церкви Святого Миколая в Острозі. У нього знаходимо не просто орієнтування читача на моральне вдосконалення, а й посилання на слова святого Григорія Богослова: «Слышалаем (Григорій грек), же ся спирали два младенци ...»¹⁶. І далі автор говорить про першочергове значення власного прикладу для виховання у дітей християнських чеснот.

Великого значення надає пресвітер Даміан Наливайко знаменню хреста, яке, за церковним переданням, навернуло майбутнього візантійського імператора Константина у православну віру, і глибоко пошановувалось у візантійській культурі як знамення перемоги над людською гріховністю: «Кресте, господствуй днесь во всем мирять / Тобою християне сияют в вѣрѣ, / Ты знаменіе имуть морске пловцы... / Спасенія своего в бранехъ зѣльныхъ, / И азъ тя молю во временахъ раздѣльныхъ, / Єгда от мира сего и тѣлеси моего изыду, / Тогда спутникъ ми буди, да иде же желаю, дойду, / В жилища ми небесная со святыми ти всели / И вѣчныхъ благъ причастіемъ душу мою возвесели»¹⁷.

У всіх наведених нами текстах проглядає лик візантійського духу, який Іван Огієнко називає «греко-православним». Доречно сказати, що грецькі перекладні джерела тривалий час жилили українську філософську думку, починаючи ще з часів Київської Русі. «Саме грецькі тексти, — наголошує доктор філософських наук В. Вандишев, — послугували зразками для вітчизняної літератури»¹⁸. Сучасний дослідник наголошує на тому, що відносно послідовні філософські концепції мали підґрунтям не лише певні суб'єктивні релігійно-філософські упередження, а й, поза всяким сумнівом, велику за обсягом кількість перекладів грецьких текстів, які у свою чергу, залишали

¹⁶ *Наливайко Д.* На герб його святості князя Костянтина Костянтиновича Острозького, 1604 р. // *Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т.* / [редкол.: Т. Гунчак (голова) та ін.]. — К., 2001. — Т. 2, кн. 2: (Перша половина XVII ст.). — С. 102—103. — 517.

¹⁷ Там само. — С. 515.

¹⁸ *Вандишев В.* Паляя тлумачна: особливості світосприйняття XV—XVIII ст. / В. Вандишев // *Історія релігій в Україні: наук. щоріч.* / Ін-т релігієзнав., Львів, від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознав. ім. М. Грушевського НАН України, Від-ня релігієзнав. Ін-ту філософії ім. Г. Сковороди НАН України. — Львів, 2002. — С. 474.

«сліди впливу» на всіх жанрах народної творчості і на всьому нашому духовному устрої. В. Вандишев стверджує, що формування вітчизняної філософської думки XV-XVIII століть ознаменоване особливістю світосприйняття, яке у свою чергу викристалізовувалось під впливом перекладної літератури, а у Давній Русі ця література мала більше значення, ніж оригінальна. Ця думка перегукується також із замітками Соболевського у книзі «Переводная литература Московской Руси, 1903». Коли ж звернемось до біо-бібліографічного словника¹⁹, де описується і перекладна література XI-XVIII ст., ще раз впевнимось у тому, що біблійні та візантійські джерела не обмежувались лише Біблією, агіографічною літературою та загальними оглядами патристичної лінії, а вже на той час широко були представлені твори Василя Великого, Іоанна Златоуста, Григорія Богослова (Назіанзина), Афанасія Олександрійського, Геннадія Константинопольського, Єфрема Сиріна, Іоанна Дамаскіна, Кирила Єрусалимського, Андрія Критського, Андрія Кесарійського, Анастасія Синаїта, Іоанна Ліствичника, Антіоха Чорногорця, Ніла Синайського, Кирила Скифопольського та багатьох інших письменників-аскетів та релігійних діячів, чії твори, як і побожне життя, за яке їх названо святими отцями, були вже відомі для вітчизняних мислителів традиційно-православного спрямування. Було б непоправною помилкою вважати, що ця традиційна для східного християнства основа філософування не відіграла визначальної ролі у формуванні світосприйняття острозьких мислителів.

До переліку джерел, які живили традиційний духовний ґрунт острозьких книжників, слід зарахувати не лише біблійні книги Старого та Нового Заповіту, а також «Шестодневник» Іоанна Златоуста, перекладений на Афоні монахом Яковом, твори Діонісія Ареопагіта у тлумаченні Максима Сповідника, перекладені там само монахом Ісаїєю, повчання Ісака Сиріянина, Авви Дорофея, Максима Сповідника, Симеона Нового Богослова, твори, на котрі так часто посилаються у своїх працях острозькі традиціоналісти.

Пристрасна полемічна література, що вийшла з-під пера апологетів православного табору і навіть хронологічні описи слов'янських книг, надрукованих кириличними літерами, свідчать про переосмислення і розвиток власної духовної культури на основі її традицій і цінностей відповідно до вимог часу, спричиняють рішучий поштовх до поширення освіти, підняття її якості, сприяють консолідації тієї частини суспільства, яка в силу певних причин не могла сприймати ідей реформації та контрреформації у загальноєвропейському варіанті, а також спонукають цю частину суспільства до пошу-

¹⁹ Див.: Українські письменники: біо-бібліогр. слов. : у 5 т. / редкол.: О. І. Білецький (голова редкол.) [та ін.]. — К.: Держ. вид-во худож. л-ри, 1960. — Т. 1: Давня українська література (XI—XVIII ст.). — 980 с. — С. 976.

ків засобів і сил для протистояння полонізації. Стараннями Василя-Костянтина Острозького відкриваються школи у Турові, Луцьку, Володимир-Волинську, греко-латино-слов'янська академія у Острозі. Еліта українства, та й прості наші співвітчизники, що опинились в умовах поширення ідей ренесансного гуманізму, реформації та контрреформації, розгубились. Хтось підтримує унію, хтось стає католиком, хтось переймається реформаційним вченням соцініанства. Але були й такі представники духовної еліти, як Іоанн Вишенський та його однодумці. Власне їх вчення ми визначаємо як острозький традиціоналізм, адже виникає цей осередок на основі візантійської культури.

Слід відзначити, що культурно-центристська течія ренесансного гуманізму, хвилі якого ще з кінця XV ст. добігали до українських земель, була пронизана відродженням саме античної духовної культури. Орієнтирами цієї елітарної течії були давні мови, міжнародні зв'язки і щонайпоказовіше — типовою була мета секуляризації культури, підрип духовної монополії церкви та теоцентричного світогляду. Полемісти ж традиційного, у православ'ї загартованого і православ'ям згуртованого штибу, як, зрештою, і більшість одновірців, багатьма дослідниками названі «широкими масами», не приставали на ці елітарні, але «інородні» ідеали ренесансного гуманізму. Натомість саме теологічне мислення, ідея вищості церковного авторитету, без якого людина у бурхливому життєвому морі, потерпає від «противних ветров еретического ухищрения, самомнительных прелести» і тому не може самотужки «достигнути пристани горнего Иерусалима»²⁰ червоною ниткою скріплює всі морально-релігійні знахідки острозьких традиціоналістів. Герасим Смотрицький у своєму зверненні до «народов русских» вказує на правовірність греків і називає цілу низку великих і непохитних «святильников», церковних вчителів: Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоустого, Афанасія та Кирила Александрійських, Іоанна Дамаскіна, які, безумовно, були авторитетними мислителями як для острожан-традиціоналістів, так і для всієї повноти східної християнської церкви. Проте автор полемічного твору не ігнорує і того історичного факту, що навіть при всіх апостолах були відступники — Дімас, Фиггес, Єрмоген, які, будучи єпископами, «отступили от вятъры, с неверными суть причтени», у чому Г. Смотрицький не звинувачує ані патріархів, ані церкви (на відміну від латинських опонентів), і що не заважає православному полемісту стверджувати, що «церков святая всходная змазы (броду, нечистот) на себе не отнесла и нынѣть есть чиста и непорочна», адже «струпы и коросты» «заразом оттинано и преч от тела церковного отмета-

²⁰ Библия Ветхого и Нового Завета. — Острог, 1581. — С. 4.

но»²¹. Цей погляд цілком узгоджується з позицією візантійських богословів — Іоанна Златоуста та Іоанна Дамаскіна, що свідчить про високий авторитет патристичної традиції в Острозькому культурно-освітньому осередку. Вона стає основним опертям полемічної діяльності острожан.

Виникнення цієї полеміки недвозначно коментує Я. Стратій, на думку якої, на цей час «потужний тиск католицької Контрреформації приніс з собою загрозу поглинання української культури західною цивілізацією, загрозу полонізації та поступового зникнення українців як етносу»²².

Ідея збереження автентичних основ української духовності активно підтримувалася більшою частиною тодішнього суспільства і отримала потужний захист з боку запорозького козацтва. Так, Острог стає центром боротьби за православну віру і національні інтереси. Острозькі традиціоналісти вбачали подолання культурницької кризи передусім у збереженні православ'я, що опиралося на могутню русько-візантійську традицію, а також на запозичення тієї системи інокультурних цінностей, яка б могла спрацювати на догоду цієї традиції.

Стаття надійшла до редакції 19.06.13

²¹ *Смотрицький Г.* Предсловіе к благоверному и православному всякого чина, возраста же и сана читателю... / Герасим Данилович // Українська література XIV—XVI ст. / редкол.: І. О. Дзверін (голова) [та ін.]. — К., 1988. — С. 204—212. — (Бібліотека української літератури). (Дожовтнева українська література). — С. 219, 220.

²² *Стратій Я.* Значення Острозького культурно-освітнього осередку для розвитку української духовної культури і філософської думки на зламі XVI—XVII ст. / Ярослава Стратій // Острозька давнина : дослідж. і матеріали / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ред. І. Мицько. — Львів, 1995. — С. 90—97. — С. 90.